

1804-ben köt házasságot. Csak első gyermeke születésekor *Turcsányi*, később háromszor *Kotsis*, ötször *Pelyhes* (ez utóbbi ma ragadványnév). Ez főként olyankor gyakori, amikor hiányzik a házasságkötési bejegyzés, tehát másutt köthették, s az első gyermek születésekor mintegy jelzik az anya származását.

c) A magyar helynév + -i képzős névtípus analógiájára Kunszentmártonban két — máig élő — név keletkezett szlovák képzéssel. Az *Andracsik* 'békésszentandrás-i' jelentésben. Az etimológia helyességét az 1740-es évekből számtalan *Andrási* ~ *Andracsik* párhuzam igazolja. A *Szarvák* először 1743-ban fordul elő. Feltevésem szerint a Szarvas 'város Békés megyében' helynév + a szlovák -k ~ (-ák?) képző 'szarvas-i' jelentésben. *Szarvák* Györgyné *Horpácsi* Katalin neve keresztyanyaként 1759-ben Cath. *Horpaci Szarvasiana*. Korábban van *Dobák* (1752), *Dobay* (1765), mint *Doba* (1774), ezért ez utóbbi alakot nem apanévnnek, hanem lekopással keletkezett földrajzi eredetű névnek vélem.

d) Szórványosan egészen mehökkentő családnevek találhatók. 1752-ben *Csemicsoda* Pált jegyezték be keresztapának, máskor *Feir* Pál. *Kováts* Ferenc és *Kotkodács* Erzsébet 1830-ban vőlegény szülei, 1767-ben *Csingilingi* Erzsébetnek születik gyermeke, a 70 évesen nősülő *Urbán* Ferenc 1872-ben anyja nevéként *Csikmérő* Katalint mond be stb.

KAKUK MÁTYÁS

A középkori vallon–magyar kapcsolatok kérdéséhez

A dézma nyomában

E témáról szólva, s esetleges újabb vallon eredetű elemek után nyomozva sokkal több joggal beszélhetünk kérdésekről, mintsem bizonyosságról. A kérdőjelek elsősorban abból adódnak, hogy amikor a vallon eredet gyanúja fölmerül, többnyire olyan alakulatokról van szó, melyek egyszersmind az európai nyelvek egész sorában föllelhetők: vándorszók, illetőleg „vándornevek”, melyeknek latin, neolatin, német vagy szláv származtatása is lehetséges, s még ha — szerencsés esetben — bizonyos jegyek a vallon felé mutatnak is, súlyos akadályként tornyosodik elénk egyrészt az írott és az ejtett alak különbsége, másrészt — és ezzel összefüggésben — a korán kialakult francia irodalmi nyelvi normának és a nyelvjárási változatoknak a kettőssége. Mindezekből következőleg olyan megközelítési mód, mely a vallon eredet kizárólagosságát próbálná igazolni, aligha képzelhető el. Ugyanakkor talán mégsem reménytelen a kérdés fölvetése: elsősorban azért nem, mert az utóbbi évtizedekben a vallon dialektológia, sőt a vallon nyelvjárástörténet terén is számos átfogó munka született. Ezek egy része áttekintést ad bizonyos alapkérdésekről; más része pedig gazdag élő nyelvi, illetőleg levéltári anyagot tesz hozzáférhetővé, az utóbbit részint szövegkiadások, részint szótári feldolgozások formájában. (Vö.: LOUIS REMACLE, *Le problème de l'ancien wallon*. Bibliothèque de la Faculté de Philosophie et Lettres de l'Université de Liège CIX. Liège, 1948.; *Atlas linguistique de la Wallonie I–IV*. Liège, 1953–1976.; REMACLE, *Documents lexicaux extraits des archives scabinales de Roanne [La Gleize] 1492–1794*. BiblUnivLiège. CLXXVII. Paris, 1967.; stb.) Magam e forrásanyaggal a Liège-i Egyetemen ismerkedtem meg, öt évvel ezelőtt; az

egyetem különleges nagyvonalúságából számos ottani kiadványt meg is kaptam. A valon anyag ismeretét tehát nekik köszönöm.

Előadásom közelebbi tárgyára térve: a közsók és a tulajdonnevek párhuzamos vizsgálata arról győzött meg, hogy célszerű lesz az elemzést egyetlen nyelvi elemre szűkíteni: arra, amelyik a legtöbb vitás kérdést veti fel, s egyben a legtöbb általánosítható tanulságot kínálja. Így esett választásom a *dézma* közsőzra.

A magyar szótörténeti és etimológiai irodalom alapján — melynek tanulságait itt csak dióhéjban foglalom össze — a következő tények tekinthetők vele kapcsolatban vitathatatlannak.

A szó végső forrása a latin *decima*. A magyarban jelentkező *dézma* ~ *dézma* kettősség hátterében más-más átdó nyelv, illetőleg nyelvjárás tehető fel. — Arra nézve, hogy közelebből mely nyelvek jöhetnek számításba, már jóval nagyobb a bizonytalanság. A *dézma*-val kapcsolatban legnagyobb valószínűsége az olasznak van (vö.: KÖRÖSI: Nyr. LVI, 129–33; KNIEZSA: MNy. XXIX, 152–3, NyK. LXI, 278–9; Szófsz.; TESz.; BENKŐ: MNy. LXVI, 163); a *dézma* esetében az újabb szakirodalom részint óprovençal eredettel (vö.: EtSz.; BÁRCZI: NyK. L, 19–20, FrJsz. 10, 15, 26, Szófsz.; TESz.), részint olaszból való átvétellel számol (vö.: KÖRÖSI: i. h.; KARINTHY: MNyTK. 73. sz. 32; KNIEZSA: NyK. LXI, 278–9; TESz.; BENKŐ: i. h.). Az utóbbi kettő mellett, harmadik lehetőségként a vallon eredeztetést vetném most fel, általánosságban csak arra utalva, hogy a vallon–magyar kapcsolatok koraisága, intenzitása és gazdag nyelvi hozadéka ehhez elvben kedvező hátteret biztosíthat. (Vö.: PAIS: RÉtH. I, 137–44, MNy. LX, 283, StudSl. XII, 303–14; BÁRCZI: RÉtH. VII, 113–6, Száz. LXXI, 399–416, FrJsz. 4–7; SURÁNYI–BÁRCZI–PAIS: MNy. LIII, 450–4; SZÉKELY: MNy. LIV, 100–3, Annales, Sectio historica VI, 3–71; KOROMPAY: NytudÉrt. 96. sz. 80–2.)

A magyar szótörténet tanúságára térve: kétségtelen tény, hogy a z-s változat a régiségben egyrészt sokkal korábbinak, másrészt jóval elterjedtebbnek mondható. A XVI. századig csak z-vel írt adataink vannak: 1261/1271: *Dezmaszykzou* (SZENTPÉTERY, KritJ. II/1, 120); 1338: *Dezmasfelde*, *Dezmasweulgzada*, 1348: *Dezmasteleke* (OkI Sz.); MünchK. 76vb: „*dezmat* adoc mēdenecbōl mellēket *biroc*”; stb. — Mellettük a biztosan zs-vel olvasandó formák későn tűnnek fel: 1502: *Desmabirosag* (SzT.); 1526: *desmat* (ZOLNAI, Nyelveml. 256); 1549: „*Desma wy borok*”, „*Desma gobna*” (OKI Sz.); stb., s egészen a XIX. századig ritkán jelentkeznek.¹ A két változat belső viszonyára páratlanul éles fényt vet az Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár. A szócikkhez kapcsolódó szerkesztői jegyzet szerint „az erdélyi régiségben a Tár érdeklőrébe eső időszakaszban szinte kizárólagos a csak z-vel olvasható forma használata”. A több mint 300 adat tanúsága valóban szinte meghökkentő: biztosan zs-s olvasatú forma mindössze három akadt: 1502: *Desmabirosag*, 1783: „A *Dézsmás* szőlő hegyek körül”, 1892: *Dézsmacsűr*.

Ami a francia, illetőleg a vallon vonatkozásokat illeti, úgy gondolom, két irány-

¹Időközben megjelent GYÖRFFY GYÖRGY „Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza” című munkájának II. kötete (Bp., 1987.). Ebben szerepel a következő fontos adat: 1286/1412: *Desmasteluk* (494). Ennek fényében a jelzett kronológiai különbség jóval kevésbé látszik élesnek.

ból célszerű megközelíteni a kérdést. Az egyik a rendkívül gondosan kimunkált francia hangtörténet, mely az egyes változások kronológiájáról, sőt nemegyszer nyelvjárási különbségeiről is számot tud adni; a másik a ránk maradt wallon szótörténeti anyag. (Az előbbiek tekintetében elsősorban a következő forrásokra támaszkodom: FERDINAND BRUNOT, *Histoire de la langue française des origines à nos jours*. I–XIII. Paris, 1966–1968.²; PIERRE FOUCHÉ, *Phonétique historique du français* I–III. Paris, 1952–1961.; JÓZSEF HERMAN, *Précis d'histoire de la langue française*. Tankönyvkiadó, Bp., 1967.; TAMÁS LAJOS, *Bevezetés az összehasonlító neolatin nyelvtudományba*. Tankönyvkiadó, Bp., 1969.)

Lássuk tehát a *decima* alaki fejlődését a franciában! A klasszikus latin [k] palatális magánhangzók előtt már a vulgáris latinban meggyöngült; később affrikátává alakult (vö.: BRUNOT i. m. I, 72; HERMAN i. m. 35; TAMÁS i. m. 56, 59). Az ófranciában e [ts]-féle hang [a jelölésmód itt és a továbbiakban a neolatin nyelvekét követi] dezaffrikálódik, illetőleg – hangzóközi helyzet esetén – előbb zöngésül, majd dezaffrikálódik, miközben a belőle kilépő palatális félhangzó az előtte álló magánhangzóval diftongust alkot (vö.: BRUNOT i. m. I, 167; FOUCHÉ i. m. 624; HERMAN i. m. 98–9). A folyamat végeredménye mindenesetre az, hogy e mássalhangzó – a hangzóközi helyzet fennmaradása esetén – már az ófranciában [z]-nek hangzik: lat. *placere* > fr. *plaisir*, lat. *vicinum* > fr. *voisin* stb. – A *decima* ennek a fejlődési vonalnak egy mellékágát képviseli (vö. HERMAN i. m. 99, 103), e szóban ugyanis a hangsúlytalan középső magánhangzó kiesik; az [s] mássalhangzó előtti helyzetbe kerül; ezeknek az [s] hangoknak a további sorsa pedig az eltűnés (ófr. *disme* > mai fr. *dîme*). Arra nézve, hogy e folyamat mikor kezdődött el, s a hangkörnyezet függvényében hogyan bontakozott ki, a franciából az angolba átkerült jövevényszók jelentik az egyik biztos fogódzót: a zöngétlen mássalhangzó előtti [s]-nek az angol máig őrzi a nyomát: *host*, *forest*, *beast*, *estate*, a zöngés mássalhangzó előtti hajdani [s] viszont az angolba már nem került át: *male*, *to dine*, *valet*, *dime* (vö.: BRUNOT i. m. I, 168–9; HERMAN i. m. 107). Mindez a francia nyelv vonatkozásában azt jelenti, hogy már a normann hódítás korában – tehát a XI–XII. században – a maival megegyező ([s] nélküli) ejtésmóddal számolhatunk; ebből viszont a magyar nyelvre nézve az következik, hogy a *dézma* forrását csakis olyan kivételes nyelvjárásban kereshetjük, melyre a fönti tendencia (az [s]-kiesés) nem vonatkozott.

Ilyen francia nyelvjárás, illetőleg részben önálló nyelv a provençal és a wallon. Az utóbbival kapcsolatban a nyelvtörténeti munkák valóban számon is tartják a mássalhangzó előtti [s] szabályos megmaradását, mégpedig mind zöngétlen, mind zöngés környezetben: fr. *château*, *réponse*, *broder* ~ liège-i *tchèsté*, *rèspouse*, *brozder* stb. (vö. REMACLE, *Le problème de l'ancien wallon* 74). Ebbe a sorba elvileg tökéletesen beilleszkedik egy, a *dézma* előzményéül föltehető, mássalhangzó-kapcsolatot tartalmazó wallon alak is.

Kérdés, ismer-e ilyen formát a wallon szótörténet. – Először azt a példasort idézem, mely önmagában tekintve komoly érveket szolgáltathat a magyar *dézma* wallon eredete mellett: 1527: „unne *desme*”, 1543: „celui qui at lewé le *desme*”, 1544: „qui awoient differens des *desme*”, „il n'auoiet cur de lurs *desme*”, 1545: „il doit vent payer la *desme*” stb. (vö. REMACLE, *Documents lexicaux* 178–9). Más forráskiadványok, illetőleg későbbi adatok is megerősítik az előbbiek tanúságát: 1562: „plusieurs

houpeaux de *desmes* de fœn” (Les dialectes belgo-romans X, 178); 1632: „la *desme* [: dîme] questioneuse” (REMACLE i. m. 326); stb.

Van-e okunk ezek után kételkedni abban, hogy — a fönti formákat visszavetítve — a XII–XIII. században is *desme* alakkal számolhatunk a vallonban? — Kétségtelenül van. Fölmerül ugyanis az a súlyos kérdés, hogy a vallon írnokok által előállított szöveg végső soron hiteles vallon nyelvjárástokat rögzít-e, vagy pedig — a központi normának megfelelően — egyrészt franciás írássajátságokat követ, másrészt még a ténylegesen ejtett alakok visszaadása tekintetében is a vallontól eltérő jelenségeket tükröz. A válasz korántsem egyértelmű: igaz ugyanis az, hogy tényleges vallon nyelvjárási szövegek csak 1600 után keletkeztek, s így a korábbi évszázadok írott emlékei lényegében a francia írásbeliséget képviselik; igaz viszont másfelől az is, hogy már a legkorábbi oklevelek olyan kevert állapotot mutatnak, hogy azok franciás vagy vallonos jellegéről általánosságban nem, csak gondos részletvizsgálatok után lehet nyilatkozni. Fő tendenciaként legfeljebb annyi állapítható meg, hogy a „scripta” franciás jellege — az évszázadok során előre haladva — egyre erőteljesebb (vö. REMACLE, Le problème de l’ancien wallon 140–83).

Ezeknek a meggondolásoknak a fényében tekintsük át azokat a jóval szórványosabb, de koraiságuknál fogva igen fontos adatokat, melyek nem támogatják, sőt esetenként cáfolják is a *desme* alak meglétét. Az átvizsgált forrásokban három ilyen említést találtam.

Az első egy 1236-i liège-i oklevélben fordul elő, ismétlődve: „en *dime* grosse et menue”, „le quarte part de tote la *dime* de Nodues grant et menue”, „la dozime part de tote la *dime* de Ramelhies” (REMACLE i. m. 110). Első látásra is világos, hogy jellegzetes francia alakváltozattal (mégpedig az ejtett alakot igen pontosan tükröző formával) van dolgunk. Maga az emlék egyébként részletes nyelvjárástörténeti vizsgálatban részesült; ennek eredménye szerint az oklevélben szereplő szóalakoknak igen kis hányada: mindössze 12,7%-a tekinthető határozottan vallon jellegűnek (REMACLE i. m. 132). A *dime* természetesen kívül reked e jelenségek körén: ilyen módon sem megerősíteni, sem cáfolni nem tudja mindazt, amit a vallon *desme kapcsán eddig elmondtunk.

Jóval nagyobb súllyal esik latba a másik két adalék: 1280: *deme* (M. WILMOTTE, Études de philologie wallonne. Paris, 1932. 56, vö. REMACLE i. m. 53); 1493: „lu *demme* du My” (REMACLE i. m. 187, a betűkettőzés esetleg a magánhangzó hosszúságára is utalhat, vö. i. m. 194). — A nyugtalanító mozzanatok a következők. 1. A két nyelvemlék közül az egyik — az utóbbi — erősen vallonos jellegű (vö. REMACLE i. m. 201–5). 2. A mai vallonra ugyancsak az jellemző, hogy az egész szócsalád s nélküli alakban jelentkezik: *dème* 'dime', *dèmi* 'dimer', *démièu* 'décimateur', *démâve* 'décimable', *démèdje* 'décimation' (JEAN HAUST, Dictionnaire liégeois. Liège, 1972.). 3. Maguk a vallon nyelvjárástörténet kutatói is hiteles vallon formáknak fogadják el a fönti adatokat; azt sokszorosan jelzik, hogy a fr. *i* ~ vallon *é* megfelelés helyzetben tökéletesen szabályos: fr. *lit*, *pis*, *dîme* ~ vallon *lét*, *pés*, *dème* (REMACLE i. m. 53, 120, 202, 203); arról azonban említést sem tesznek, hogy akár a kikövetkeztetett hangfejlődés alapján, akár a vallon nyelvjárás [s]-megőrző jellegéből adódóan, akár a későbbi adatokból visszavetítve *desme* formával is számolhatnánk, vagy esetleg ezt kellene a korai vallonra nézve szabályosnak tartanunk.

S ezen a ponton már-már feloldhatatlan ellentmondáshoz érkeztünk. Olyan tények együtteséből, melyek mindegyike külön-külön hitelesnek látszik, aszerint, hogy melyiknek tulajdonítunk döntő jelentőséget, két ellentétes következtetés adódhat. Ha azt fogadjuk el kiindulópontnak (az utóbb említett korai adatok és a szakirodalom alapján), hogy a középkori vallonban a *deme* forma a szabályos, akkor a későbbi *desme* alaknak egyetlen meggyőző magyarázata lehet: az, hogy az *s* egyszerű írássajátosság, afféle hiperurbanizmus, mely a francia helyesírástörténet alapján korántsem meglepő. Ezzel összefüggésben pusztán a legfeltűnőbb tényt idézem: annak az [s]-nek a jelölését, melyet már a XIII. században sem ejtettek, csak a Francia Akadémia szótárának 1740-i kiadása törli el; ekkor tűnik el az *apostre*, *honneste* típusú írásmód, s válik általánossá a mai *apôtre*, *honnête* stb. (vö.: BRUNOT i. m. VI, 930–40; HERMAN i. m. 300). Ha ez a jelenségkör a *deme* ~ *desme* viszonyra is rávetíthető, akkor a magyar *dézma* vallon eredetének a valószínűsége hirtelen összezsugorodik.

Ha viszont kiindulópontnak azt tekintjük, hogy a lat. *decima* > ófr. *disme* fejlődése alapján a vallonban is teljes joggal föltehető egy etimologikus [s] hang; s ha emellett számolunk azzal is, hogy éppen a vallonban a mássalhangzó előtti [s] sorsa a megmaradás, akkor a XVI. századi adatok hitelessége nagymértékben megnő – nem tudjuk viszont megmagyarázni a korai vallon formák eltérő viselkedését.

A kérdés megnyugtató lezárása helyett – befejezésképpen – PAIS DEZSŐ három gondolatát idézném; egyrészt, mert ide kapcsolódnak, másrészt, mert önmagukban is igen fontosak. Az első: „A tények nagyon kellemetlenek.” – A második (melyet egyetemi órái végén nemegyszer mondott): „Sikerült egy kis bizonytalanságot támasztanom.” – A harmadik pedig ugyanennek a törekvésnek szinte irányelvszerű megfogalmazása, melyet – úgy gondolom – nem mindig és nem eléggé fogadunk meg: a tudomány feladata az, „hogy nyugtalanodjék és nyugtalanítson” (Valóság 1971. 6. sz. 44).

KOROMPAY KLÁRA

Női keresztnéveink típusai

A keresztnévszótárak általában az etimont adják meg, más szavakkal, azt a nyelvet adják meg, amelyben a név keletkezett. Ez az eljárás helyes is meg nem is. Tudniillik jó tudni az eredeti nyelvet, viszont az sem elhanyagolható körülmény: hogyan jutott a magyar nyelvbe egy-egy név. Erre ugyanis az etimon nem ad választ. Hadd mondjak egy példát! A névszótárak könnyedén minősítenek egy nevet hébernek, mivel az a Bibliából származik. Ez nagyon nagy hiba. Egyrészt az eredetileg héber nyelven írott Ószövetség sem csupán héber neveket tartalmaz, az Újszövetségben pedig egyenesen háttérbe szorulnak a héber nevek – még akkor is, ha az eredeti neveket lefordítják, a görög, illetve a latin nyelvhez hasonlóvá teszik. Még egyszer hangsúlyozni akarom, nem elhanyagolható az eredeti nyelv, de az átadó nyelv, illetve körülmény figyelmen kívül hagyása végzetes hiba, tehát a névadás társadalmi hátterét is vizsgálunk kell. MIKESY SÁNDOR szavaival: „...szólnom kell a névadó eszményképről, valamint a róla szóló híresebb irodalmi, zenei meg képzőművészeti alkotásokról, sőt a hozzá kapcsolódó egyéb érdekességekről is...” (Nyr. XCVII, 229).